

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ

ВОЙЦЕХІВСЬКА НАТАЛІЯ КОСТЯНТИНІВНА

УДК 811.161.2'42

**КОНФЛІКТНИЙ ДИСКУРС
В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ:
СТРУКТУРНИЙ, СЕМАНТИЧНИЙ, КОМУНІКАТИВНИЙ І
ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ АСПЕКТИ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Працю виконано у відділі слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
Бріцин Віктор Михайлович,
головний науковий співробітник відділу російської мови Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Кондратенко Наталія Василівна,
завідувач кафедри прикладної лінгвістики Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

доктор філологічних наук, професор
Маленко Олена Олегівна,
завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

доктор філологічних наук, доцент
Шкіцька Ірина Юріївна,
професор кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету

Захист відбудеться 21 травня 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.172.01 Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) і на офіційному сайті Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Автореферат розіслано « » квітня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор

Т. В. Радзівська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

Однією з пріоритетних проблем мовознавчої науки виступає вивчення діалогічного мовлення. Інтерація переважно зорієнтована на досягнення взаєморозуміння, що є запорукою успішного спілкування, слугує механізмом регулювання суспільних взаємин мовців і сприяє задоволенню їхніх комунікативних потреб. Однак вивчення успішної комунікативної поведінки людини неможливе без системного опису зворотного боку діалогу – конфліктного дискурсу. Важливість такого дослідження зумовлюється тим, що по суті будь-який діалог – завжди «зіткнення» двох картин світу, двох свідомостей, а отже, виникнення між мовцями прихованої чи відкритої агресії, ворожості, конфронтації, протиріч і суперечок.

Діалог з інтенцією на конфлікт будується на принципах різноспрямованої інтерації, коли комунікант свідомо діє на шкоду мовцю-опоненту, виражаючи свої дії відповідними вербальними і невербальними засобами. Як наслідок, ситуація комунікативного суперництва зорієнтована на досягнення антиетикетних цілей, що суперечать кооперативній спрямованості спілкування й призводять до дестабілізації стосунків або припинення їх.

Людство здавна замислювалось над феноменом конфлікту, аналізуючи суперечність, конфронтацію та протиборство в термінах філософії, психології, соціології, лінгвістики, літературознавства тощо. Окрім науки, поняття конфлікту належить буденній свідомості і виступає невід’ємним складником повсякденного людського життя: можна говорити про конфлікт поглядів, поколінь, стилів у моді тощо, а також про конфлікт як мовне поняття.

Увага до конфліктного дискурсу зумовлена різними причинами. Однією з них є та, що ввійти в комунікативну ситуацію конфлікту людині значно легше, ніж дійти порозуміння. Людина за своєю природою перебуває в постійній ситуації суперництва, а згода, до певної міри, – це вияв готовності до компромісу, бажання поступитися суперникові.

Дослідження конфлікту та конфліктного дискурсу є різноманітними і багатоаспектними. Зокрема, описано деякі мовні та невербальні засоби конфліктної комунікативної поведінки (С. А. Віротченко, О. П. Мохненко, Д. Таннен). Відомі розвідки про форми прояву (мовленнєві жанри) й складники конфлікту: полеміку, суперництво, суперечку, відмову, незгоду, заперечення, невдоволення, протиставлення, неправду (брехню) (праці Е. М. Андрієвської, М. П. Баган, С. С. Горбач, О. В. Дерпак, Л. В. Кардаш, О. П. Куш, Є. В. Лаврентьєвої, І. В. Ларченко, М. В. Мамич, О. І. Морозової, Н. А. Одарчук, Н. Г. Озерової, І. М. Осовської, А. Й. Паславської, О. Г. Пироженко, І. М. Рудик, І. І. Савчук, Я. Р. Федоріва, Х. Хоттофф, О. І. Чайки, Д. Шиффрін, К. Шпігель та ін.). Об’єктами аналізу стали негативна оцінка, негативні емоції і внутрішній стан мовців у дискурсі (Л. А. Антипенко, А. Вежбицька, Т. В. Іванова, К. Ізард, З. Ковечес, В. В. Корольова, Т. А. Крисанова, О. В. Липчанко, А. А. Налчаджян, Л. І. Ніколаєнко, Я. О. Покровська, П. О. Селігей, К. Ф. Сєдов, В. Д. Сліпецька, Н. В. Спіжавка та ін.). Окрему групу становлять виконані в межах теорії мовної комунікації

розвідки про комунікативні невдачі та девіації (праці Ф. С. Бацевича, Б. Ю. Городецького, Г. Д. Джунусалієвої, О. В. Дубцової, Є. А. Карпіловської, Т. М. Корогоди, Т. В. Нікітюк, О. В. Проценка, О. Г. Рудої, Л. Л. Славової, Т. В. Степикіної, В. Фромкін, О. В. Яшенкової та ін.), які визначаємо як порушення умов успішності вербальних інтеракцій і можливі причини міжособистісного конфлікту. Конфліктна поведінка вивчалась у таких різновидах дискурсу, як сімейний (О. І. Гридасова, А. А. Семенюк, М. Штраус та ін.), побутовий (О. В. Белова, О. С. Волкова), педагогічний (І. В. Певнева), масмедійний (Н. Г. Шаповалова), політичний (О. Б. Януш), медичний (О. В. Кудоярова), кінодискурс (І. М. Лавріненко), а також у діалогах-обмінах інформацією (П. А. Рудов). Проблемам внутрішньособистісного конфлікту присвячені праці Т. С. Непшекуєвої, міжособистісний конфлікт – предмет зацікавлень Л. А. Білоконенко. Відомі розвідки про конфлікт, виконані в межах одного мовознавчого напрямку: прагмалінгвістики, особливо щодо стратегій і тактик мовленнєвої поведінки комунікантів (Н. А. Белоус, І. І. Гулакова, В. О. Мулькеєва, І. В. Певнева, М.-Е. Фіцпатрик, І. Є. Фролова), когнітивістики (Н. С. Гюрджан). Конфлікт як концепт став об'єктом наукових зацікавлень Г. Т. Анісімової, А. М. Гірника, А. М. Гуцол, О. М. Єрмолаєвої, І. В. Жарковської, Г. Д. Заньковської та ін. Кожен із названих підходів абсолютизує лише одну з багатьох ознак конфлікту, що призводить до ігнорування певних форм його вияву й обмеженого висвітлення функціонального потенціалу.

Окрім того, більшість праць, присвячених проблемам конфліктної комунікативної взаємодії, виконано на досить строкатому матеріалі: усному мовленні, Інтернет-джерелах, ЗМІ, діалогах із текстів художніх творів, штучно змодельованих реченневих конструкціях. Оскільки ці групи текстів та висловлень належать до різних – первинних і вторинних – мовленнєвих жанрів¹, виникає необхідність підходу до конфліктної вербальної та невербальної поведінки учасників конфлікту у творах художньої літератури як до самостійного об'єкту вивчення. Цінність результатів такого дослідження полягає в тому, що існує «безліч доказів, що художній конфлікт відображає життєвий конфлікт» (Т. І. Вірченко), а висловлення персонажів відтворюють спонтанне розмовно-діалогічне мовлення. Причин вважати художній діалог (як одну зі сфер вияву конфлікту) субституттом реального діалогу є декілька. По-перше, до художнього діалогу входить досвід автора природних діалогів, по-друге, основні правила інтеракції (зокрема конфліктно спрямованої) в обох видах діалогу однакові, по-третє, канон правил комунікативної поведінки один і той самий, так що природний і художній діалоги можуть бути описані за допомогою одного методу.

Більше того потребує розв'язання дилема щодо терміна на позначення дисгармонійного напруженого спілкування, який не збігається у вітчизняних і

¹ Бахтин М. М. Проблема речевих жанрів. *Літературно-критическіе статті*. Москва : Худож. лит-ра, 1986. С. 428–500.

зарубіжних дослідників. Здебільшого йдеться про комунікативний конфлікт (Ф. С. Бацевич, Р. Краус, Н. В. Муравйова, В. В. Прокопенко, О. О. Селіванова, О. В. Фадєєва, О. В. Яшенкова), вербальний або вербалізований конфлікт (В. В. Борисевич, Г. Грюбер, І. В. Морозова, О. А. Романов, І. Є. Фролова, Л. В. Чайка); рідше – про конфліктний дискурс (Н. А. Белоус, Е. В. Боева, А. М. Гуцол, В. Лінкявічюте, М. Ю. Сейранян), комунікативну ситуацію «конфлікт» (О. С. Волкова, Н. В. Гагіна, І. І. Гулакова), конфліктний діалог (І. В. Романюк, І. М. Рудик), конфліктну комунікацію, міжособистісний конфлікт (Л. А. Білоконенко, О. В. Дерпак, М.-Е. Фіцпатрик), конфліктне спілкування (О. В. Кудоярова), конфліктну взаємодію (О. В. Черненко), мовленнєвий конфлікт (В. С. Третьякова) тощо.

Актуальність дослідження зумовлена потребою цілісного вивчення дисгармонійного напруженого спілкування на рівні дискурсу, тобто як тексту, «створеного внаслідок мовленнєвої діяльності представників певної лінгвокультурної спільноти, який розглядається в сукупності його лінгвістичних параметрів і соціально-культурного контексту» (І. С. Шевченко), як соціально детермінованої форми мовленнєвої взаємодії (Б. М. Головін, В. М. Жирмунський), або як мовлення, зануреного в життя (Н. Д. Арутюнова).

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури дає підстави стверджувати, що реферована дисертація є першою спробою в україністиці *системно* дослідити конфліктний дискурс у комунікативному просторі носіїв української мови. З цією метою конфліктний дискурс описується з погляду лінгвокогнітивізму, соціо- та прагмалінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовних ігор, а також у межах нової галузі антропоцентричного мовознавства – лінгвоконфліктології.

Необхідність залучення для вивчення конфліктного дискурсу когнітивної лінгвістики пояснюється тим, що мовці-опоненти (у рольових статусах «агресор – той, що захищається / той, хто нападає у відповідь») вступають у мовленнєве протиборство насамперед через різницю в системі знань, досвіду, попередніх відомостей про тему розмови, через що доцільність та успішність висловлювань стають неможливими.

Противорство відбувається і на прагматичному рівні: комунікативна мета, цілі, мотиви конфліктної особистості суперечать інтенції співрозмовника – це проявляється в незбігові обраних мовцями стратегій, тактик і прийомів мовленнєвої (а також невербальної) взаємодії на різних її етапах.

Соціолінгвістичний аспект поведінки конфронтаційного типу полягає у взаємозв'язку мови / мовлення й соціуму, соціальної зумовленості вибору вербальних та невербальних засобів конфліктного дискурсу залежно від соціальних позицій і комунікативних ролей його учасників.

Конфлікт виникає та розвивається за типовими сценаріями комунікативної взаємодії, існування яких зумовлюється лінгвокультурологічними факторами й індивідуальним досвідом мовленнєвої поведінки.

У студіях із лінгвоконфліктології конфлікт досліджується як соціально-психологічне явище – зумовлений об'єктивними чи суб'єктивними причинами процес розвитку та вирішення протиріч у цілях, інтересах, стосунках і діях

людей, що відбувається у двох взаємозалежних формах: суперечливих психологічних станах і відкритих суперечливих діях через неможливість сторін досягти мети в «мирний» спосіб.

Погляд на конфлікт як комунікативну гру з маскуванням (приховуванням) власних інтенцій заради їхнього втілення поряд із нехтуванням комунікативними цілями співрозмовника притаманний теорії мовних ігор.

Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами. Проблематика дослідження пов'язана з темою відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України «Східнослов'янський глотогенез і динаміка лінгвальних рівнів української мови в загальнослов'янському контексті» (№ 0112U000754). Тему дисертації затвердила вчена рада Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 7 від 25 вересня 2012 р.).

Мета дослідження – комплексний лінгвістичний опис конфліктних комунікативних ситуацій, відбитих в українській художній літературі ХХ – початку ХХІ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) сформулювати теоретичні засади лінгвістичної інтерпретації конфлікту з врахуванням даних прагма- і соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокогнітивізму, теорії мовних ігор, лінгвоконфліктології та інших соціогуманітарних дисциплін;

2) дослідити ознаки й причини виникнення комунікативної протидії, а також скласти типологію передумов, що ускладнюють спілкування та можуть спровокувати вербальний конфлікт;

3) описати наявні в українській мовній свідомості протиставлення типів конфліктних ситуацій, провести етимологічний аналіз слів, що їх позначають;

4) вивчити структурні, процесуальні та квалітативні ознаки конфліктної взаємодії;

5) з'ясувати природу й типологію мовленнєвих конфліктів, а також окреслити фактори, що зумовлюють зародження, розвиток і вирішення конфліктної ситуації на різних етапах діалогу;

6) проаналізувати основні типи мовних особистостей залежно від настанов і стратегій поведінки в суперечці, від прямого чи опосередкованого залучення в комунікативне протистояння, а також від виконання співрозмовниками певних комунікативно-рольових, гендерних та психічних ознак;

7) виділити типові сценарії конфліктно забарвленого спілкування з врахуванням характеру протиріч і суперечностей, що виникли між мовцями;

8) класифікувати причини та зовнішні прояви емоцій і почуттів учасників конфліктного дискурсу; виявити способи концептуалізації у свідомості носіїв української мови негативних емоцій;

9) визначити спеціалізовані та неспеціалізовані лексико-семантичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні вербальні й невербальні засоби вираження агресії в конфліктному дискурсі.

Об'єкт дослідження – комунікативна поведінка суб'єктів конфліктного дискурсу.

Предмет дослідження – розгляд конфліктно маркованих комунікативних актів (діалогів або контекстів) як сукупності здійснених співрозмовниками мовленнєвих дій у системному аспекті.

Джерельною базою дослідження слугували художні твори понад 300 українських письменників ХХ – початку ХХІ століть, уміщені в збірках, періодичних виданнях і на сторінках Інтернет-сайтів. Авторську картотеку складають вилучені з художніх творів діалоги і контексти з ознаками емоційного напруження, дисонансу, конфлікту, конфронтації, неузгодженості комунікативної мети і способів її досягнення загальним обсягом близько 500 сторінок (понад 20 а. а.). До аналізу залучено також 41 лексикографічну працю – тлумачні, етимологічні, історичні, етнолінгвістичні, асоціативні, фразеологічні словники, словники синонімів, іншомовної, сленгової, нецензурної і жаргонної лексики тощо.

Методи дослідження. У праці використано як загальні наукові методи (спостереження, аналіз, синтез, порівняння, моделювання, узагальнення, абстрагування мовних і мовленнєвих явищ у їхній динаміці), так і специфічно лінгвістичні методи. Базовим методом, що дозволив досягти поставленої мети та розв'язати завдання дослідження став *метод лінгвістичного спостереження й опису*. Крім того, в дисертації було використано й інші методи та прийоми: *метод дискурсивного аналізу* – для комплексного опису конфліктно маркованих комунікативних ситуацій з урахуванням когнітивних, функціональних, психологічних, соціальних та інших складників, ролей і статусів співрозмовників, для виділення стратегій та мовних способів досягнення інтенції в діалозі; *контекстуально-інтерпретаційний метод* – для визначення функцій і причин виникнення негативно-оцінних емоційних висловлень; для виявлення засобів рецепції, а також девіацій і порушень у процесі спілкування; *метод діалогічної інтерпретації* – для опису вербальних і невербальних засобів вираження агресії та ворожого ставлення до співрозмовника; *метод лінгвістичного моделювання* – для побудови схем і моделей спілкування суб'єктів конфлікту; *методика конверсаційного аналізу* – для встановлення механізмів управління поведінкою співрозмовника в комунікативних ситуаціях, з'ясування вибору мовцями вербальних та невербальних засобів досягнення комунікативної мети. У праці використано елементи *етимологічного аналізу* (для з'ясування генези досліджуваного явища, аналізу його структури та внутрішньої форми) і *словотвірного аналізу* (для визначення засобів вираження негативної оцінки на рівні словотвору). *Метод суцільної вибірки* дав змогу виокремити конфліктно забарвлені контексти з творів української художньої літератури.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше в україністиці здійснено комплексне дослідження конфліктного дискурсу з урахуванням даних сучасних лінгвістичних напрямків: прагма- і соціолінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовних ігор, лінгвоконфліктології

та інших соціогуманітарних дисциплін. Діалог із інтенцією на конфлікт описано з опертям на теорію антропоцентризму, оскільки всі види вербальної конфронтації є соціальним явищем, вони створюються людьми і без них неможливі. Погляд на конфлікт як антропоцентричний феномен дозволив описати причини й передумови, що спонукають людину до ескалації напружених взаємостосунків; обґрунтувати, які емоції, особливості характеру, соціально-рольові статуси й гендерні ознаки впливають на вибір мовцями стратегій, вербальних і невербальних засобів досягнення комунікативної мети. Залучення лексикографічних даних дозволило відмежувати явище конфлікту від низки суміжних понять напруженої комунікації і видів інтерактивних порушень та ускладнень у процесі отримання й інтерпретації інформації. Уперше конфлікт проаналізовано як зрежисовану комунікативну гру. Засоби вираження агресії описано на всіх мовних і семіотичних (невербальних) рівнях.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно є внеском у проблеми комунікативної лінгвістики, теорії дискурсу; сприяє опису закономірностей розвитку та функціонування мови в соціумі, розумінню особливостей комунікативної поведінки в умовах ускладненого дисгармонійного спілкування. Висновки матимуть важливе значення для пошуків у царині лінгвокогнітивізму, соціо- та прагмалінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовних ігор, лінгвоконфліктології; для поглиблення студій із риторики та культури мовлення.

Практичне значення отриманих результатів визначає можливість їхнього використання для створення праць із загального мовознавства, комунікативної та прагмалінгвістики, під час розроблення спецкурсів із теорії дискурсу, лінгвістики художнього тексту, когнітивного мовознавства. Результати дослідження актуальні для опрацювання комунікативно-орієнтованих методик викладання рідної та іноземної мов.

Особистий внесок здобувача. Авторка виконала дослідження самостійно. Здобувачці належить ідея, теоретичні положення, висновки. Результати дослідження опубліковано в наукових фахових виданнях без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Дисертацію обговорено на засіданні відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 7 від 27 листопада 2018 р.). Основні положення та результати дослідження були викладені на засіданнях ученої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, 2016, 2017), на 17 міжнародних наукових і науково-практичних конференціях: «III Таврійські філологічні читання» (Херсон, 2017); «Семантика і прагматика мовних одиниць» (Мінськ, 2015); «Гумор і сатира в координатах XXI століття» (Варна, 2015); «Україністика – минуле, сучасне, майбутнє» (Брно, 2015); «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2015); «Українська мова і культура в загальнослов'янському контексті: здобутки та перспективи» (Київ, 2014); «Сучасні лінгвістичні парадигми» (Горлівка, 2014); «Міжособистісна комунікація. Лексика. Семантика. Прагматика» (Щецин, 2014); «Лінгвокогнітивні та соціокультурні аспекти комунікації» (Острог,

2014); «Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки» (Благоевград, 2014); «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 2014); «Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах» (Дніпро, 2013); «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2013); «Русистика сьогодні: інтра- й екстралінгвальні проблеми» (Херсон, 2013); «Езикът и културата в съвременния свят» (Бургас, 2012); «Що водить сонце й зорні стелі: поетика любові в художній літературі» (Бердянськ, 2012); «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012); на 5 всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: «IV Таврійські філологічні читання» (Херсон, 2018); «Мова як засіб міжкультурної комунікації» (Херсон, 2014); «Сучасний стан і перспективи лінгвістичних досліджень та проблеми перекладу» (Житомир, 2013); «Тенденції розвитку та функціонування слов'янських і германських мов» (Миколаїв, 2013); «Полілог культур: освітній і культурологічний аспекти» (Чернігів, 2012); на Пленумі Наукової координаційної ради Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України «Фундаментальна і прикладна лінгвістика в Україні: теорія і практика» (Вінниця, 2016); наукових читаннях «Античний світ і сучасність» (Київ, 2014).

Публікації. Проблематику дисертації, її теоретичні та практичні результати викладено в 34 друкованих працях, серед яких *індивідуальна монографія* «Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти» (Київ, 2018. 404 с. – 22,72 др. арк.), *частина колективної монографії* «Україністика : минуле, сучасне, майбутнє III» (Брно, 2015. С. 125–132), 15 одноосібних статей у фахових наукових виданнях України, 5 – у зарубіжних наукових виданнях, 6 – у виданнях України, занесених до міжнародних наукометричних баз. Решта публікацій – тези доповідей, виголошених на всеукраїнських наукових конференціях, і праці, видрукувані в інших виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів, висновків, списків використаної літератури (417 позицій) і джерел, додатка (Список публікацій та апробацій здобувача). Загальний обсяг дисертаційної праці – 512 сторінок, основного тексту – 430 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, аргументовано наукову новизну, теоретичне та практичне значення, окреслено джерельну базу, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, структуру й обсяг праці.

У **першому розділі «Теоретичні засади вивчення конфліктного дискурсу»** розкрито сутність поняття «конфлікт»; виявлено основні наукові концепції його дослідження в соціогуманітарних науках (насамперед соціології, психології, конфліктології), лінгвістиці та літературознавстві; визначено місце конфлікту серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування; окреслено ознаки, причини й комунікативні бар'єри, що зумовлюють виникнення комунікативно-дискомфортного діалогу.

Конфлікт – це форма соціальної взаємодії, що має антропоцентричний характер, тобто її учасниками виступають конкретні особи, які мають несумісні цілі чи способи досягнення цих цілей, унаслідок чого виникає емоційно забарвлене граничне загострення суперечностей, утілюване в різноманітних формах боротьби за свої інтереси.

Слово «конфлікт» відоме лексиці різних мов: укр. *конфлі́кт*, бр. *канфлі́кт*, р. болг. *конфлі́кт*, п. ч. слц. вл. *konflikt*, м. *конфликт*, схв. *кòнфликт*, слн. *konflikt*, нім. *Konflikt*, англ. *conflict*, фр. *conflict*, іт. *conflicto*. Припускають, що в українську мову лексема «конфлікт» увійшла в XIX – на поч. XX століття через німецьке посередництво з латини (лат. *cōnflīctus* «зіткнення, удар; боротьба, бій») споріднене з укр. [блiзнá] «шрам, рана»². Непрямий спосіб запозичення призвів до функціонування слова в переносному значенні: зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка; ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички; суперечність, сутичка.

Конфлікту відповідає дискурс мовленнєвої агресії, що пов'язується з гострими емоційними переживаннями та характеризується прагненням одного мовця задовольнити власну інтенцію на тлі протесту з боку іншого учасника, зокрема через свідому відмову від співробітництва. Відповідно, конфліктний дискурс – це мовленнєва взаємодія, що характеризується розходженням у розумінні чи оцінці співрозмовниками ситуації, наявністю негативних емоцій, антипатії стосовно один одного чи теми розмови, порушенням правил спілкування та соціальних механізмів регуляції, а також незбігом комунікативних цілей, що становить об'єкт конфлікту.

Конфліктний дискурс супроводжується комунікативним дискомфортом і містить навмисні чи несвідомі анормативи: 1) комунікативний шум як зовнішні перешкоди чи мовні бар'єри, що ускладнюють процес отримання інформації задля подальшої її інтерпретації; 2) комунікативні похибки, помилки, дефекти, девіації та збої як результати частково неправильного декодування інформації,

² Етимологічний словник української мови : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 2. С. 560.

через що діалог стає ускладненим, але ще може стати ефективним; 3) комунікативний провал і комунікативне самогубство, що зумовлюються цілковито неправильним декодуванням інформації й унеможливають подальше спілкування; 4) комунікативний саботаж як свідоме ігнорування, «нерозуміння» чи розуміння «в інший спосіб» висловлення співрозмовника; 5) комунікативну невдачу як результат провальної, але не обов'язково конфліктної комунікації (і термін, що умовно заміщує інші аномативи).

Окрім аномативів, у конфліктному дискурсі виникають суб'єктивні й об'єктивні бар'єри. Йдеться про бар'єри розуміння, соціально-культурного розходження, стосунків, авторитету й розбіжностей у життєвих цілях і потребах, а також фізичні, культурні, соціально-рольові, психологічні, логічні, когнітивні та власне комунікативні бар'єри. До останніх належать міжмовний, стилістичний, семантичний різновиди, помилки в граматичній будові речень, а також зовнішні перепони, що ускладнюють сприймання фізичних характеристик мовлення та спотворюють зміст висловлень. Напр.:

— *О! Жіночко, ви марно так притискаєтесь – що б зі мною не зробили, я все одно на вас не ожениюся...* — *Idiot!* (М. Козиренко) – фізичний бар'єр, що виникає при порушенні кордонів особистого простору.

— *Невже, стара вобло, ти думаєш, що я була сама? — З ким же?! Із Сюченком? — До чого тут Сюченко?! Що в тебе за ідіотські думки?!* (Є. Кононенко) – когнітивний бар'єр, зумовлений незрозумілим для реципієнта перебігом думок адресанта й наявністю в останнього певних прийомів міркування.

— *Чого ти принижуєшся перед ним? Та така дівка, як ти, може мати, кого захоче! — Та не хочеться, кого попало, – розлютилася я і попросила не називати мене дівкою... Він не зрозумів прохання і називав мене класною дівкою...* (Н. Зборовська) – стилістичний бар'єр, суть якого полягає в невідповідності стилю мовлення і ситуації спілкування.

Поряд із терміном «конфлікт» існують інші поняття, що за певних умов мають пряме чи опосередковане відношення до конфліктної взаємодії: спір, суперечка, сварка – як її форма; незгода, заперечення – як реактивний мовленнєвий акт у процесі діалогу; непорозуміння, нерозуміння, а також розбіжності, протиріччя комунікантів – як можливі причини конфлікту; протидія, протиборство, зіткнення учасників дискурсу – як його складники.

Другий розділ «Структурні, процесуальні та квалітативні ознаки конфліктної взаємодії» присвячено опису структурних і динамічних характеристик конфліктного дискурсу, визначенню причин конфронтації суб'єктів сварки, а також виробленню типології конфліктів.

Структурними елементами конфліктно спрямованої взаємодії виступають співрозмовники (а також сторонні учасники) з наявним фондом знань і досвіду (пресупозицією), їхні висловлення стосовно предмета конфлікту як причини протиборства й комунікативна ситуація (конситуація, контекст), що містить соціально-психологічні, часові, просторові та інші умови інтеракції, а також характеристики мовців (рольовий статус, взаємини, характер розмови).

Динаміка конфлікту виступає єдністю трьох стадій: передконфліктної, стадії відкритого протистояння та постконфліктної, що членуються на етапи й періоди. Передконфлікт визначається як процес формування конфліктної ситуації – нагромадження та загострення суперечностей у міжособистісних стосунках через розходження потреб, інтересів, цілей і цінностей комунікантів. Власне конфлікт – активні дії мовців-опонентів, зумовлені зіткненням цілей, інтересів і поглядів про прийнятність тієї чи іншої стратегічної лінії поведінки в розвитку діалогу; усвідомлення конфліктної ситуації та її активне втілення в життя. Постконфлікт – стадія вирішення суперечностей, що реалізується у двох можливих моделях: конструктивній і деструктивній. Пор.: *Маргарита <...> спостерігає за [бджолами]. — Вважай, — сміється Богдан, — щоб сама не стала бджолою. — Ти мене й поміж бджіл упізнаєш. — А що, це зовсім просто: котра нічого не робитиме, то й буде моя Гіта! — Позирайте на нього! То я ще мало роблю? — Ой, ні, на Гітиних руках білий світ тримається, то я лише пожартував, — відразу поступається Богдан (Н. Бічуя) – конструктивне вирішення суперечностей; Батько Соломії свариться з тіткою: — Видиш, але то ладні помідори у Барладина. Не то, що в тебе... — Якби я не ходила до колгоспу, як його Іванка, то і в мене були би. — Як би ти менше на плоті висіла з Мільков вечорами, то і з колгоспом щось би там виростало. А так виріс тільки язик... — Що ти, пияку, маєш мені до розказання, коли ти під тим плотом належався! (Т. Зарівна) – деструктивне вирішення суперечностей.*

Особливості структурних та динамічних елементів визначають різновид конфлікту. Останні класифікують за сферою, характером і формою прояву, спрямованістю впливу, взаєминами та соціально-комунікативними ролями учасників, спланованістю їхніх дій, наслідками і способом розв’язання. Мовне втілення отримують конфлікт у сфері коду, конфлікт контакту, конфлікт контексту, конфлікт у формі неслухняності, ігнорування бажань співрозмовника чи їхньої несумісності, а також різні види суперечок.

Будь-який різновид конфлікту містить комплекс об’єктивно-суб’єктивних причин, сукупність яких зумовлює внутрішні чи міжособистісні суперечності. Це фактор стосунків, психологічна несумісність мовців; неузгодженість їхніх інтенцій і мовленнєвих дій; недотримання принципів та ходу діалогу; негативні обставини спілкування; відсутність комунікативної компетенції; конкурентний характер у взаєминах, прагнення до комунікативної ініціативи; неправильна подача й різна інтерпретація мовних і невербальних знаків тощо. Із погляду лінгвістичної конфліктології і теорії ввічливості, підгрунття конфліктів полягає в нерівності соціально-комунікативних статусів. Так виникають опозиції «рівний проти рівного» (горизонтальні / симетричні конфліктні ситуації), «вищий проти нижчого» та «нижчий проти вищого» (вертикальні / асиметричні конфліктні ситуації). В основі поділу лежить акт погрози «обличчю» співрозмовника і пов’язана з ним вірогідність виникнення сварки. Зокрема, ризик того, що мовці конфліктуватимуть, зростає зі збільшенням соціальної дистанції, влади та ступеня втручання мовця в права партнера. Напр.: *ГАЛИНА (кричить). Нікуди ти не підеш, шльондро мала! Я тобі покажу, як матір не слухатися! Ач,*

самоствійного життя їй захотілося, від батьків захотіла звільнитися! Зараз ти в мене будеш вільною... (Галина хапає дочку і хоче відлупцювати. Поліна видирається зі словами: «Мамо, пусти мене!») Негайно іди до кімнати! І щоб за 15 хвилин розпакувала валізу і сіла вчити уроки! Зрозуміла мене? ПОЛЮСЯ. Угу... (Іде з валізою) (Анна Багряна) – вертикальна / асиметрична конфліктна ситуація «вищий проти нижчого».

Питанням комунікативно-рольового, гендерного аспекту діалоготворення, моделям комунікативної поведінки в суперечці, а також типології мовної особистості в дисгармонійному спілкуванні присвячено **третій розділ «Учасники конфліктного дискурсу»**.

Співрозмовники взаємодіють у комунікативній ситуації конфлікту залежно від своїх соціальних, інституційних і психологічних властивостей. Позиційні, ситуативні та статусні ролі комунікантів впливають на вибір моделі діалогу з погляду ініціативи, а також стратегій впливу на партнера. Найуспішніша реалізація взаємодії спостерігається в соціально-рольовій ситуації рівноправних мовців, рідше – в ситуаціях авторитарного дискурсу, де виникнення позитивної реакції має формальний характер, і ситуації пасивної інтеракції, учасники якої незацікавлені в продовженні спілкування. Конфліктно спрямованим є діалог, у якому один мовець захоплює мовленнєву ініціативу й діє з позиції вищого за комунікативно-соціальним статусом. Він порушує норми ввічливого спілкування, намагаючись прямо або побічно блокувати цілі, наміри чи інтереси співрозмовника та реалізувати власну інтенцію. Напр.: [на літературному вечорі:] БУК. *Це хуліганство! Дозвольте мені далі читати. ХРУЦЬКИЙ. Я також поет. (Відсуває Бука ліктем і читає:) Я прийшов на світ, щоб ступити йому в хитре око і, жартуючи, <...> заснути в небі перс. БУК. Пане добродію, це порнографія. ХРУЦЬКИЙ. Може б ви називали мене колегою, я також поет. БУК. Ви мені не колега. Ви засмічуєте поезію, ви засмічуєте світ! (Жбурляє Хруцького між публіку) (Б. Бойчук).*

Із гендерного погляду, агресія і залякування співрозмовника з метою задовольнити власні комунікативні потреби чи самоствердитися на його фоні притаманні мовцям обох статей. Однак, жінки віддають перевагу вербальному тиску, тоді як чоловіки задля збереження ролі комунікативного лідера вдаються до словесного, психологічного і навіть фізичного насилля. Напр.: СВІТЛАНА. *Мене задрало тобі варити їсти. Ти бачив, щоб я хоч за цілий день сіла? Лиш мюю за тобою миски! Шо жереш як свиня? Мене скоро з'їсиш! НИКОЛАЙ. Я приходжу з поля трудний, а ти весь день сидиш у хаті і звариш хіба жменьку крупички!!! СВІТЛАНА. Ти на більше і не заробив. У тебе ручки ростуть зі сраки. За гроші, що ти приносиш, навіть псяче гівно не купиш! Те, що моя мама висилає, ми і їмо. І живемо в її хаті... НИКОЛАЙ (хапає Світлану за волосся). Я хотів тут жити? СВІТЛАНА (виривається). Відпусти!!! (В. Маковій).*

Щодо мовних засобів, то рисами жіночого гендерлекту є надмірна експресивність й тяжіння до емоційної оцінки через використання вигуків, інвектив-зоонімів, демінутивів, евфемізмів, вставних конструкцій зі значенням невпевненості чи припущення, кліше, непрямих мовленнєвих актів, риторичних

питань, подвійного заперечення та ін. Чоловічому мовленню притаманне вживання слів із абстрактним значенням, обценізмів, жаргону (напр., тюремного чи армійського), емоційно-нейтральних слів і лексем на позначення раціональної оцінки, вставних слів упевненості у висловлюваному тощо.

Залежно від комунікативної інтенції та індивідуально-психологічних особливостей мовці вибудовують дискурс із орієнтацією на бездіяльність, співдію чи протидію. Зорієнтовані на комунікативне суперництво чи комунікативну співпрацю співрозмовники виступають як мовні особистості конструктивного (кооперативного), конформістського, деструктивного (конфліктного), центрованого і маргінального типу. Найбажанішою моделлю комунікативної поведінки в конфлікті визнається конструктивна, найгіршою, і це цілком очевидно, – деструктивна. Конформістська модель є проміжною між зазначеними вище моделями поведінки. У випадку, коли вона сприяє агресивності суперника чи провокує її, модель конформіста набуває ознак деструктивної. Якщо суперечності мовців несуттєві, конформістська поведінка зумовлює швидке вирішення конфлікту, а тому є конструктивною. Комунікативна поведінка центрованого типу особистості тяжіє до деструктивної моделі, оскільки її представник схильний до самовтечі. Маргінальний тип мовної особистості пов'язується з внутрішнім конфліктом.

Поряд із прямими (безпосередніми) суб'єктами вербального протистояння, у конфлікті можуть брати участь другорядні учасники, кількість яких буває нескінченною. Розподіл комунікативних функцій основних і другорядних учасників конфліктної ситуації чітко регламентований. Основні учасники виконують функції підбурювача конфлікту, (су)противника, агресора чи «ворога». Непрямі учасники – провокатор, посередник, прихильник (група підтримки), пасивний свідок, жертва, таємний координатор, консультант, засуджувач і т. ін. – утягнені в конфлікт і впливають на його перебіг. Напр.: *Їм довелося почекаати, поки оформить свою розлуку попередня пара – очевидно, дрібні міщани, що півголосом, але завзято сперечалися за розподіл спільного майна. Все цінніше вони встигли вже поділити і зараз змагалися за курей та варення. Чоловік доводив своє право на обидва об'єкти.*

— *Ти подушки забрала?* – казав він. – *Харашо, хай я на камені спатиму, а куриці й варення – це мені, так і по закону виходить...*

— *А грамафон? Ти грамафона й забув, де твоя совість!*

— *Та ви поділіться, – обізвався урядовець. – Кури одній стороні, а варення другій.*

— *Согласна, – заявила жінка. – Хай мені кури, а йому варення.*

І тут чоловік раптом виявив безодню великодушності:

— *Та я ще тобі й банку варення дам, коли миром!..* (В. Підмогильний).

У четвертому розділі «Сценарії конфліктного спілкування» проаналізовано поняття діалогічного сценарію, визначено моделі вирішеного і невирішеного вербального конфлікту.

Незважаючи на різноманіття форм, більшість конфліктів розвивається за певними сценаріями. Поняття сценарності запозичене з психології та

пов'язується зі стратегічно й мотиваційно зумовленою послідовністю мовленнєвих і немовленнєвих дій комуніканта, який свідомо чи випадково став учасником конфліктної ситуації.

Спільними для всіх інваріантів виступають доконфліктний, власне конфліктний і постконфліктний етапи, що виникають при усвідомленні мовцями непримиренних суперечностей і бажанні їх відстоювати деструктивним способом. Відмінність сценаріїв конфліктної взаємодії визначається особливостями вирішення конфлікту самими його суб'єктами чи непрямими учасниками. Зокрема, сценарій конфлікту може розвиватися як мінімум у двох напрямках: агресивно-деструктивному і кооперативному, коли конфронтація набуває невирішеної чи вирішеної форми відповідно.

Невирішений конфлікт характеризується небажанням мовців шукати способи врегулювання конфлікту, поступатися комунікативною ініціативою та комунікативною метою. Розв'язання конфлікту заходить у т. зв. «глухий кут», відкладається на потім, або ж відбувається видозмінення (трансформація) конфлікту у більш чи менш інтенсивний за ступенем конфронтації. У такому сценарії розвитку діалогу мовець не дбає про стан співрозмовника, ігнорує його комунікативні кроки, порушує етику й правила спілкування та навмисно створює умови для конфлікту.

Вирішений конфлікт завершується шляхом загасання, розв'язання, врегулювання чи усунення суперечностей або комбінацією цих способів (т. зв. проміжними моделями). Мовці починають прислухатися один до одного, приймати пояснення, вірити один одному, перейматися емоційним і психологічним станом адресата. Як наслідок, вони частково чи в повному обсязі задовольняють свої комунікативні інтереси, а конфлікт стає вирішеним. Напр.:

I. Передконфліктна стадія зародження конфлікту:

РАЇСА. Ромчику... Що з тобою? Якийсь ти...

РОМАН. Та думаю... От відсіємося... Та розлучся...

II. Стадія розвитку конфлікту:

РАЇСА. Що?! Ти зі мною розлучишся?

РОМАН. Розлучся... Знайду покинуту хату, поремонтую і буду там...

III. Стадія відкритого протистояння:

РАЇСА (вхопилася за сокиру). От чуло моє серце! Курву знайшов, падло недобите? Кажу!

РОМАН. Та хоч убийся! Пішов я... На копу треба.

РАЇСА. Стій, сучий ти сину! У серце плюнув і йдеш?! Усю правду кажу!

IV. Стадія завершення конфлікту:

РОМАН (виходить). От дурна! Поле засіяти треба... (Люко Дашвар) – модель загасання конфлікту (через усунення одного з мовців).

Названим способам розв'язання конфліктів передують попередня комунікативна боротьба, в якій беруть участь обидва мовці з метою перемогти. Вони проходять стадію відкритого ворогування, в межах якої використовують конфліктні стратегії й тактики мовленнєвої поведінки (образа, погроза,

обвинувачення, докір, насмішка та ін.), що виражаються лексичними засобами (знижена лексика, інвектива, нецензурні слова й вислови і т. д.), прямі й опосередковані (наказ у формі прохання, докір у формі вдячності тощо) мовленнєві акти. Напр.: *Ти, курвий сину, тут не цвірінькай* (Т. Пахомова) – образа + погроза; *То твоя вина, що ми не були щасливі* (Б. Бойчук) – докір; *Хто вам дав право ображати?* (Л. Данько) – обурення; *М-мм! Як я люблю [твої] підгорілі пироги!* (О. Погребінська) – насмішка у формі похвали.

У п'ятому розділі «Емоційний стан співрозмовників у конфліктному дискурсі» описано найтипівіші негативні емоції, під дією яких мовці вступають у конфронтацію.

Хоча комуніканти переживають різні види негативних (деструктивних) емоційних станів, вважають, що найтипівішими для конфліктної ситуації є гнів, відраза і презирство – емоції т. зв. «тріади ворожості». Гнів – це емоційний стан, зумовлений перешкодою на шляху реалізації комунікативної мети; прояв ворожості й агресивного ставлення до співрозмовника. Суть відрази полягає у відторгненні об'єкта огиди, який викликає в мовця неприємні відчуття, неприязнь, антипатію. Зневагу розуміють як почуття презирства, відсутність поваги, навмисне приниження гідності та пов'язують із використанням мовцями образливих слів і вчинків.

Переживаючи ці та інші негативні емоції, учасники конфлікту можуть концептуалізуватися³ як певна цілісність, що виражається словами з семантикою «весь», «повний», «сповнений», «наповнювати», «охоплювати», коли мається на увазі, що емоції цілком полонили мовця: *Він був сповнений злості* (Р. Іваничук); *Романа охопив гнів* (В. Чос). Суб'єкт негативних емоцій постає також як вмістилище емоцій, на що вказують прийменники *в (у), на* і лексема-назва суб'єкта, частин його тіла чи органів: *Огидливість накопичувалась у Катерини до цієї незрілої, до смішного наївної людини* (Ірина Вільде).

Негативні емоції у свідомості людини звичайно асоціюються з рідиною, що заповнює тіло і душу. В основі метафори використано властивості вміщеної в посудині / контейнері рідини, що демонструє не лише сутність конфлікту, а, що важливо, його динамічний розвиток – зміну в температурі та рівні бурління: закипання (початок конфлікту), вибух (кульмінація конфлікту) й охолодження (завершення конфлікту). Напр.: *Капка ще дужче закипів, аж порскав* (І. Багрянний); *Лють бурлила в ньому, як окріп у каструлі* (В. Ситник); *Зоя вибухнула запально й гаряче* (В. Собко).

³ Емоційний стан людини в конфліктному дискурсі можна описувати з різних поглядів і лінгвістичних напрямків, у т. ч. за допомогою когнітивної, чи концептуальної, метафори (Дж. Лакофф і М. Джонсон). У цьому випадку емоції й абстрактні поняття уподібнюються чомусь. Принцип подібності лежить в основі метафоризації, коли перенесення найменування з одного денотата на інший відбувається на основі реальної або уявлюваної схожості; коли невідоме чи незрозуміле явище співвідноситься із чимсь відомим і зрозумілим. Виникає т. зв. когнітивна метафора – розуміння та сприйняття однієї речі в термінах іншої.

Окрім порівняння з гарячою рідиною, конфлікт має схожість із вогнем і полум'ям, внутрішньою пожежею, що «розпалює» мовця зсередини: *Алка зиркнула – ніби вогонь випалив* (Люко Дашвар); *Спалахнула гаряча суперечка* (Р. Іваничук).

Метафоризація агресії також схожа на т. зв. «гідралічну модель» агресивної поведінки. Згідно з цієї теорією, необхідна для інстинктивних дій енергія постійно скупчується в нервових центрах, і, коли назбирується достатня кількість цієї енергії, відбувається вибух (навіть за відсутності подразника). Напр.: *Руслан презирливо сплюнув крізь зуби й насмішувато кинув: «— Не знав, що ти проміняєш компанію на якусь дівку. Ну, біжи в гості, тюхтію!»* **Якась гаряча хвиля піднялася в ньому – ніколи ще Руслан не називав його так.** *Артем спалахнув і стиснув кулаки* (О. Сайко).

У стані афекту поведінка позбувається «людських» рис, а сам комунікант стає схожим на небезпечну розлючену тварину: *Вона з лагідної обивательки перекинулася на люту тигрицю* (В. Підмогильний). Перенесення поведінки тварини у сферу людської емоційності демонструють такі слова і вислови, як *гарчати, гавкати (підняти гавкіт), ревіти, стати / зводитися (на) дибки, найжачуватися, вищирятися (показати зуби / ікла); завити вовком і под.: Ви ж не одні! – невдоволено гаркнув чоловік* (В. Ситник); *Падли! – заревів Віталік* (Н. Вівчарик); *Кинь свої смішки, – найжачився голова* (О. Гончар).

У шостому розділі «Вербальні засоби вираження агресії в комунікативній ситуації конфлікту» проаналізовано лексико-семантичні, фразеологічні, словотворчі, граматичні маркери агресивності й ворожого ставлення до співрозмовника.

Серед лексико-семантичних маркерів широко представлена інвективна лексика – мовні одиниці, вживані з метою образи, негативної оцінки діалогічного партнера, його приниження та висміювання. У ролі інвектив уживаються пейоративи, лайка, обценізми, зооніми, іронічні вислови, назви-ярлики, катойконіми й етроніми, найменування хвороб і недуг, демонологічна лексика, вульгарні й жаргонні слова тощо. Напр.: *хамло* (М. Козиренко); *покидьок* (А. Хижняк); *збоченець* (С. Лисенко); *негідник, свиня* (Ю. Винничук); *сільська рагульнота* (М. Лаюк); *ходяча холера* (С. Щученко); *ідіот* (Ю. Андрухович); *сучий виродку* (О. Ільченко); *стара хвойдо* (Люко Дашвар); *чортова дівка* (Б. Бойчук); *шестьорка* (О. Ірванець) та ін. Образа пов'язується також із відправленням природних функцій організму й продуктами дефекації (т. зв. копроректальна лексика): *засранець* (Ю. Покальчук); *гівно* (В. Шнайдер). Розрізняють слова і вислови, в яких образливий відтінок значення закладений первісно, та контекстуальні інвективні мовні засоби, що отримують негативне забарвлення в ситуації мовлення: *Ходи здоров, круасан засушений!* (О. Танюк).

Суб'єктивно-зневажлива оцінка виражається за допомогою пейоративно-аугментативних⁴ формантів, що посилюють негативну конотацію твірної

⁴ Аугментативи – це слова, що виражають значення збільшення з відтінками негативної

основи чи надають словам негативного значення. Типовими для вираження оцінки «погано» (несхвалення, іронії, фамільярної зневаги, осуду тощо) виступають іменникові суфікси -иськ-о, -ищ-е, -юк-а, -ак- (-як-), -ун, напр.: *чудовисько* (О. Танюк); *сучище* (Л. Чупіс); *слабак* (В. Левицька). Менше дериватів утворено формантами -ар-а (-яр-а), -ур-а (-ю-ра), -ух-а, -ах-а, -юг-а, -яг-а, -л-о, -инд-а, -ендр-а, -енці-я, -еп-а, -ань, -а, -ач, -ій, напр.: *бичара* (Ю. Іздрик); *замазура* (П. Загребельний); *брехуха* (Люко Дашвар); *невдаха* (О. Танюк); *падло* (Г. Тарасюк); *дурінда* (Дара Корній); *скупендра* (Ю. Смолич); *скиглий* (В. Левицька). Здатність деяких суфіксів передавати зневажливо-оцінні номінації особи успадкована ними ще з праслов'янського періоду (-ищ-е, -ух-а). Негативного відтінку суб'єктивної оцінки, презирливості надає спільнослов'янський формант *nomina personalia collective* -от-а, а також здрібніло-пестливі суфікси -к-а, -чик, -ик, -ок, -ушк-, -с-, напр.: *сволото*, *сучка* (Люко Дашвар). Засобами творення прикметників виступають пейоративно-аугментативні форманти -езн-, -енн-, -ущ- (-ющ-) і здрібніло-пестливий суфікс -еньк- (-оньк-), напр.: *злющий* (Ю. Збанацький); *тупенький* (В. Маковій).

Функціонування в конфліктному дискурсі фразеологічних одиниць підпорядковується загальній комунікативній інтенції мовця – задовольнити власні інтереси і завдати моральної шкоди опоненту. Саме тому серед сталих висловів виокремлюємо групи: 1) фразеологізмів на позначення мовленнєвих дій у межах стратегії уникання конфлікту: *[Мій] братик ні кує ні меле – все проср...* (Т. Брукс) у зн. «не реагувати»; 2) стійких висловів, згрупованих навколо деструктивної стратегії (тактики вербального вираження дискредитації, домінування, агресії, маніпулювання), а також фразеологізмів зі значенням негативної оцінки, напр.: *Ти дурень під саму зав'язку!* (Я. Дегтяренко) у зн. «дурний, недоумкуватий»; 3) ідіом, що маркують невербальний прояв конфліктності (особливості мовлення, погляд, фізіологічні прояви негативних емоцій, дотики, жести): *Іван зубами скрегоче* (Люко Дашвар) у зн. «гніватися»; 4) фразеологізмів на позначення ступеню ворожості: *З розгону налетів, що було сили вклеїв приставу кулаком* (Іван Ле) у зн. «дуже сильно».

Грамматичними виразниками негативної оцінки в конфліктному дискурсі виступають особові займенники 2-ї особи (однини й множини), а також 3-ї особи однини, що, всупереч правилам мовленнєвого етикету, вживаються як звертання до комунікативного партнера, напр.: *Ви знахабніли, Дмитре: уперто кажете мені «ти»!* Скільки пригадую, я вам такого права не давала (В. Підмогильний); *Хто ви взагалі така? Я зразу відчула, що ви, даруйте, не сповна розуму* (О. Танюк); *От виродок! Я тут карячуся, а воно десь вештається* (Люко Дашвар). Агресію щодо співрозмовника виражають модальні частки й вигуки на позначення емоцій і вияву волі: *Ну вже не бреш!* (Л. Дереш); *Що ти за людина... Тьху!* (В. Єшкілев); *Фе, які у вас думки!*

(Ю. Яновський). Засвідчено використання дієслів у формі 2-ї особи однини і множини наказового способу: *Заткнися!* (А. Кокотюха); *Забирайся геть!* (С. Щученко). Окрім дієслів-імперативів, уживаються дієслова 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу – перформативи: *Я вимагаю пояснень!* (Анна Багряна); *Проклинаю тебе!* (Ю. Яновський).

У комунікативній ситуації конфлікту функціонують синтаксичні засоби усіх видів і форм. Однак типовими для вираження агресії виступають прості односкладні й двоскладні речення, неповні речення, заперечні й окличні конструкції, спонукальні та волюнтативні⁵ речення. Напр.: *Не мороч мені голови* (О. Погребінська); *У тебе ручки ростуть зі сраки* (В. Маковій); *Ні слова більше!* (Анна Багряна); *Іди в дупу!* (С. Лисенко); *А щоб ти у коноплях утопився!* (В. Шулаков). Використовуються речення з однорідними та відокремленими членами, звертаннями, порівняльними зворотами, вставними конструкціями, вибір і вживання яких мовцем залежить від його комунікативної мети: образити, принизити, осудити співрозмовника, виявити толерантність і небажання сперечатися, пом'якшити чи посилити агресивність тощо. Напр.: *Як ти вмієш зіпсувати настрій, все перекрутити!* (О. Танюк); *Всі ви, мужчини, однакові: нашкодите – і в куці!* (А. Дімаров); *Одчепися, рептюх проклятий!* (Л. Пономаренко); *І не гидко тобі? Слова, немов з помийниці сьорбаси* (Л. Чупіс); *По-твоєму, дівчині годиться так говорити?* (С. Пиркало). На рівні складного речення синтаксичними маркерами конфлікту є складнопідрядні речення нерозчленованої будови, а також складнопідрядні речення з підрядним умови; безсполучникові і складносурядні речення з негативними конотаціями. Напр.: *Вам не здається, що це некоректне питання?* (Неда Неждана); *Замовкни: я скоро од твого реву здурію!* (А. Дімаров); *До вас із ласкою, а ви скандал розводите* (В. Підмогильний).

На перетині синтаксичного й фразеологічного рівнів мови перебувають фразеологізовані (нечленовані) речення – особливі синтаксичні конструкції, що характеризуються злитістю своїх компонентів. Вони функціонують у конфліктному дискурсі як засоби деструктивної, кооперативної та нейтральної стратегій комунікативної поведінки суб'єктів сварки.

До речень фразеологізованої структури зі значенням деструктивності зараховуємо емоційно-оцінні конструкції, що передають значення негативної оцінки / характеристики. Більшість таких фразеомоделей має форму окличних речень, позначаючи в такий спосіб підвищений емотивно-експресивний психічний стан учасників суперечки. Значну кількість оцінних висловлювань

⁵ Під волюнтативами (лат. *voluntarius* – залежний від волі) розуміють форми і конструкції, що виражають волю, рішучість мовця, суб'єктивну модальність. Вони мають ознаки дійсного та наказового способів, однак не уподібнюються їм. Попри зовнішню схожість із наказовими формами, волюнтативи не пов'язані з ними семантично; через відсутність морфологічних ознак (змінюваності за часами, особами та числами), а також яскраве модальне забарвлення їх не можна зарахувати до дійсного способу. Речення з волюнтативним значенням волевияву широко вживаються в конфліктному дискурсі у формі проклять і злочинь.

формують т. зв. напівфразеологізовані речення – речення з одним залежним компонентом, що розташовується праворуч від постійного компонента на зразок *Ну й дурна!* (В. Кашин); *Ах ти ж гнида!* (А. Кокотюха); *Що за набридливий хлопець!* (І. Роздобудько); *Тобі б тільки насміхатись* (Л. Романчук) тощо. Речення змішаного типу з допустово-протиставними відношеннями на кшталт *Балачка балачкою, а діло робити треба* (Г. Тютюнник) передають значення повчання чи обурення. Задля применшення значення / цінності денотата, негативної оцінки особам, фактам, предметам тощо вживаються фразеомоделі «Ім. + є + ім.», «(А) Що + [кому] + ім. (інша частина мови)»: *Жид є жид!* (В. Шнайдер); *Що з тобою балакати: ти чоловік відсталий* (О. Гончар).

Синтаксичні фразеологізми, що функціонують у межах нейтральної та кооперативної стратегії комунікативної поведінки, передають значення байдужості, пасивності, вимушеності, примирення з дійсністю, ввічливої згоди, виступаючи засобами уникнення / залагодження конфлікту. До них зараховуємо конструкції з повторюваними компонентами, частками *є, так, то (й)*, парним сполучником *як – то (якщо – то, коли – то)*, напр.: — *Не читай таких віршів! — Досить так досить* (О. Коломієць), а також напівфразеологізовані речення «Кому + не до...», що передають неприйняття, небажання, несвоєчасність чогось для мовця, виражають значення його внутрішнього чи зовнішнього стану: *Не до вас мені...* (Люко Дашвар).

Різноманіття невербальних засобів вираження агресивного стану описано в **сьомому розділі «Невербальний простір міжособистісного конфлікту»**.

Невербальні знаки мають потенційну можливість впливати на дискурс: вони дублюють, доповнюють або заперечують зміст висловлювання, підкреслюють окремі його компоненти, а також заміщують мовлення, допомагаючи підтримувати комунікативний контакт чи припинити інтеракцію. На всіх етапах діалогу «мова тіла» створює фон та атмосферу спілкування, формує імідж співрозмовника і невербальний паспорт мовця (невербальний ідіостиль). Активно, помірно чи пасивно використовуючи невербальні знаки – навмисні чи неусвідомлювані, наступально-агресивні або захисні, – партнери користуються засобами фізіогноміки, кінесики, такесики, проксемики, а також паралінгвальними (фонаційними) засобами й надвербальними знаками. Різні негативні емоції, що їх переживають мовці, позначаються на фізіологічному рівні: температурі, потовиділенні, зміні кольору шкіри, роботі дихальної, серцево-судинної і травної систем.

Під фізіогномікою розуміють невербальні знаки, пов'язані з поглядом, мімікою (виразом обличчя) та пантомімікою (рухом м'язів обличчя). Кінемами на позначення ворожості виступають збільшення / зменшення зіниць (очей); рух очима та віями; почервоніння очей; погляд зверху вниз; тривалий зоровий контакт та ін.: *Він уже не тямить себе від злості, дивлячись налитими кров'ю очима* (В. Винниченко); *Він з презирливістю зміряв її з голови до ніг* (О. Сайко). Негативно налаштований учасник дискурсу розмовляє без контролю слиновиділення (брискає чи ковтає слину), кусає губи; стискає,

стуляє чи щільно з'єднує зуби, губи й щелепи. Серед кінем носа переважають зморщування та збільшення крил носа. Мають місце зморшки на лобі, «зморщені» й зсунуті на перенісці брови. Широке розкривання рота, підняття / згинання брів свідчать про здивування; підняття чи опускання догори однієї брови виражає скепсис. Сильні емоції призводять до різкого руху обличчя (судороги, пересмикування), тремтіння чи «оніміння» його частин (губ, щелеп, носа, очей); спостерігається деформація / асиметрія частини обличчя (як правило, лівої). Напр.: *Дві вертикальні зморшки пролягли на чолі – від гніву* (Г. Вдовиченко); *Корч злості спотворює її асиметричне обличчя* (В. Андрусів).

Кінесика представлена жестами і виражальними рухами тіла – голови та кінцівок. У дискурсі функціонують жести-замінники мовлення; жести-ілюстратори, що супроводжують мовлення; жести-регулятори, що встановлюють, підтримують і регулюють діалог; модальні жести. Конфліктно забарвленими є жести-наміри атаки; агресивні «вакуумні» жести, що імітують фізичну агресію; переорієнтовані жести; жести відкритої фізичної агресії – всі вони виокремлюються залежно від об'єкта агресії й міри завершеності насилля: *Лідка у відповідь на дошкульні слова одразу ж стискала кулаки* (О. Сайко); *Баба кинулась на мене, розставивши руки і шукаючи моє горло* (В. Шнайдер). Комунікативні жести-емблеми передають погрозу й образу, а також включають т. зв. «нецензурні» жести, що за прагматичною значущістю прирівнюються до лайки: *Роза погрозила обома кулаками* (В. Даниленко); *Стецько тиче Олексію дулю* (В. Шулаков). Симптоматичні жести-емблеми виражають емоційний стан мовця: осуд, презирство, сором, обурення, байдужість, зневагу, насмішку, страх, невпевненість тощо: *Льоша байдуже сіпнув плечима* (М. Кідрук). Інші семіотичні класи жестів маркують домінування над партнером, відторгнення, знуцання та агресивний наказ: *Він стиснув їй рота рукою* (В. Підмогильний).

Невербальна поведінка на рівні такесики – дотики, обійми, поцілунки та рукостискання – представлена в комунікативній ситуації «конфлікт» жестами володіння, захоплення й маркування чужого тіла як свого, жестами присвоєння чужої власності; жестами, що утверджують право на володіння / освоєння певного простору; агресивними жестами, пов'язаними з фізичним насиллям над партнером. Усі ці деструктивні невербальні маркери виконуються одним із учасників сварки, тоді як обопільні обійми, поцілунки, рукостискання позначають злагоджену взаємодію. Напр.: *Скульптор хапає в долоні її обличчя й цілує вуста. Анна пручається* (Б. Бойчук); *Петро, щоб залагодити конфліктну ситуацію, галантно пропонує їй руку* (О. Танюк); *Іван обіймає Марку по-дружньому* (Анна Багряна).

Норми й особливості просторової організації спілкування (проксемики) пов'язані з недотриманням етично прийнятної території, на якій відбувається розмова, дистанції між учасниками конфлікту, способу їхнього розташування й переміщення, а також локалізації сторонніх осіб, предметів тощо. Традиційно, наближення до співрозмовника свідчить про агресивні наміри, віддалення – про намір захиститися від насилля, вийти із зони конфронтації. Пор.: *Зеник*

погрозливо посунув на мене (С. Пиркало); *Льонька з молотком пішов на Тамарку. Тамарка відскочила на безпечну відстань* (Люко Дашвар).

Діяльність вегетативної нервової системи людини в ситуації конфлікту проявляється на рівні шкірної реакції (почервоніння, блідість, рідше – посиніння, почорніння, пожовтіння чи позеленіння шкірних покривів, т. зв. «гусяча шкіра», або «мурашки»); термічної реакції (збільшення чи зменшення температури тіла); а також хімічної реакції (емоційне потовиділення та інші неприємні запахи від тіла). Напр.: *Жолкевський жовтів і зеленів від злості* (Іван Ле); *Спочатку його кинуло в жар, потім крига скувала його рухи* (С. Жадан); *Від нього смерділо потом, цигарками й коньяком. А ще нестерпно несло парфумами. Вона гидливо зробила крок назад* (Ю. Гук).

У процесі конфліктного спілкування в мовців утруднюється дихання, є розлади в системі травлення, порушується кровообіг і робота серця (кажуть, *кров холодне в жилах, серце стискується* (мліє, замирає, стиснулося) в зн. «охоплює жах»), «пересихає» в роті: *Зло заблокувало всі його думки й перетягло борлак. Він почав задихатися* (В. Діброва); *Кароліна не відповіла. Їй забуркотіло в животі* (Г. Вдовиченко); *Серце її стиснулось, і в тіло поширилась холодна вага, ніби кров її змерзла* (В. Підмогильний).

Просодичні компоненти діалогу – тон і тональність, інтонація і темп, акцент і манера мовлення тощо – виступають важливими характеристиками не тільки голосу комуніканта, а і його інтенції в дискурсі. У діалозі з інтенцією на конфлікт посилюються фізіологічні реакції організму: пришвидшується темп мовлення, змінюється артикуляція, голос мовців втрачає ознаки нормального, уподібнюється звукам, що їх видають звірі (як правило, собака) чи кипляча рідина, напр.: *Усі ці колючі інтонації та відчутні шпильки видавали приховане протистояння* (Г. Вдовиченко); *В її питанні звучала нотка глузу* (Ірина Вільде); *Аня влаштувала скандал, несамовито булькаючи ротом* (М. Кідрук), де *булькати* – «видавати звуки, схожі на ті, що утворюються при переливанні або кипінні рідини»⁶. Швидкість, з якою учасники суперечки вимовляють звуки, нерідко супроводжується підвищенням тону аж до крику, значно рідше слова у висловлюванні навмисно розтягуються, на них робляться смислові акценти (*цідити словами*), напр.: *Він навмисне підвищив голос* (А. Головка); *Він цідив, як крапельки, слово по слову* (Гордій Коцюба). Задля комунікативного впливу й досягнення мети мовець свідомо змінює характеристики власного голосу, «підлаштовується» під партнера, імітуючи й наслідуючи його голос і манеру говоріння, мавпує, передражнює, перекривлює: — *Не чіпай мене! Гірше буде! – пронизливо заверещала дівчинка, намагаючись надати своєму голосу погрозливішого тону* (О. Сайко); *«Обдури!» – перекривляла Боровадянка* (В. Діброва).

Артикуляційними жестами агресії виступають не належні звуковій системі мови знаки: свист, тюкання, шикання, сичання, фиркання, цитькання, пирхання, фукання, писк, а також уривчаста та нерозбірлива манера говоріння: *Він*

⁶ Словник української мови : у 20 т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 1. С. 220.

засичав від злості (В. Кучер). На периферії перебувають сопіння, рип, скрип, музикання, кашель, хрип, зітхання / позіхання, прицмокування, чмокання й плямкання, що належать різним типам дискурсу, а їхній деструктивний потенціал визначається за контекстом: *[Хлопці] гмикають незадоволено* (О. Ірванець). Відрижка і плювок перебувають за нормами етикету, тому потенційно можуть спровокувати конфлікт: *Руслан презирливо сплюнув крізь зуби* (О. Сайко).

Важливе значення в дискурсі має мовчання, сміх і плач. Комунікативно значуще мовчання передає широку палітру емоцій, прагматичних функцій, а тому є інтенційним засобом спілкування. Воно виконує функцію встановлення, підтримування та роз'єднання контакту, напр., позначаючи незгоду, відмову спілкуватися «тут і тепер»: *Ти постійно мовчиш, Коля. Та мені й не треба, щоб ти зі мною говориш! – злиться Капітоліна. – Великий пан* (Т. Малярчук). Сльозлива та сміхова реакції виражають у конфліктному дискурсі негативні, неприємні переживання різного ступеня інтенсивності, насмішкувато-глузливе ставлення до співрозмовника, а також внутрішній стан самого мовця: *Леся помічала насмішкуваті погляди. Вона часто нишком плакала* (О. Сайко); *Міліціонер зайшовся злостивим сміхом* (Г. Тарасюк).

До надвербальних знаків належать артефакти (зовнішній вигляд співрозмовників), а також предмети, що використовуються в конфліктній ситуації. Жести з одягом і прикрасами, предметами (зокрема зброєю) можуть посилювати напруження між суб'єктами сварки (коли використовуються як засоби нанесення тілесних пошкоджень) або послаблювати його (коли вживаються задля зміщеної агресивної розрядки): *Елен починає лупцювати Євгена сумочкою по потилиці* (С. Щученко); *Я розридалася. Він не мусив такого казати! Я зривала із себе одяг так, наче він пік мені шкіру. Дерла на собі тканину, доки не скинула все до останнього клаття* (К. Калитко). Маркерами внутрішніх переживань є невербальна поведінка з цигарками; маніпуляції з власним одягом, тілом або предметами, що є «під рукою», напр.: *Вони вихлюпнули образи й розбіглися в різні кутки. Батько смоктав цигарку на балконі* (В. Діброва); *Олов'яников нервував. Він зовсім засмикав квадратні вусики* (О. Лукін).

Восьмий розділ «Конфлікт як зрежисована комунікативна гра» присвячений опису конфліктного дискурсу як суперечності між соціально обумовленими нормами, що «нав'язують» суб'єкту кооперативну мовленнєву поведінку, та його цілями, які не можуть бути реалізованими цим шляхом.

Дискурс, як і будь-який інший різновид міжособистісної взаємодії, підпорядкований правилам мовленнєвого етикету й соціальним конвенціям, відповідно до яких порозуміння є вищим за необхідність сперечатися.

Уміння мовців, обізнаних у соціально схвальних зразках інтеракції, взаємодіяти в конфлікті, здатність контролювати вербальні й невербальні прояви власної поведінки пов'язується з поняттям комунікативної маски та зрежисованої комунікативної гри, коли мовець приховує почуття, емоції, переживання, імітує, фальшивить і підмінює невербальні рухи та слова заради

певної комунікативної мети чи з огляду на обставини комунікації. Напр.: *Очі його налиті злобою. Та коли він побачив Турбая, одразу ж **натягнув на обличчя маску улесливої доброзичливості*** (М. Руденко); *Обом свербіли руки повилицувати супротивнику жовтяві зуби, і кожен боявся втратити пропуску. Тому вони, **замість пускати кров, лише кваццали сусіда словами*** (В. Діброва).

Ефективність маскування залежить від рівня мовної, комунікативної та прагматичної компетенцій і пов'язана зі здатністю людини висловлюватися згідно з ситуацією мовлення та фактором адресата, підбираючи в кожному конкретному випадку лексико-семантичні, граматичні, стилістичні засоби й інтонаційні моделі задля свідомого наміру приховати від співрозмовника свої інтенцію, внутрішній стан, задля бажання виглядати в очах партнера іншим, ніж насправді, задля відволікання його уваги й маніпулювання ним.

Комунікативна «театралізована» поведінка виражається в дискурсі дієсловами *інсценізувати, імітувати, вдавати, фальшивити, приховувати, не виказувати*; прислівниками *удавано, навмисно, награно, фальшиво*; сполучниками *нібито, наче* тощо: *Чому ти не зателефонувала?! – **інсценує обурення** він* (Є. Кононенко); *Він старанно **вдавав**, що сказане цим молодиком його не обходить* (Ю. Шовкопляс).

В основі одягання «маски» лежать ідеї т. зв. «театральної метафори» та «соціальної драматургії», де індивідам надаються ознаки акторів, які грають на сцені певні ролі в присутності аудиторії. «Образ» і «маска» допомагають мовцям-акторам почуватися впевненіше, ніж поза т. зв. «брехливим обличчям».

Під брехнею / обманом розуміємо невідповідність змісту висловлення дійсності. Введення в оману виконує в дискурсі захисну чи маніпулятивну функції, допомагаючи мовцю-обманщику реалізувати комунікативну мету. Крім того, брехня є формою ввічливого регулювання комунікативної поведінки (т. зв. етикетна, конвенціональна, соціальна брехня). Напр.: *Чесно кажучи, **мені не дуже сподобалася Наталчина ідея, але я не стала її відмовляти*** (О. Сайко); *Я брала участь у розмові тим, що з усім **погоджувалася, хоча не мала жодного уявлення...*** (С. Пиркало).

В основі відношень брехні та правди / істини перебувають знання чи думки (припущення) мовців про предмет розмови, або ж інформація сприймається суб'єктами конфлікту на віру: *я **знаю**, що Р істинне; я **думаю**, що Р істинне; я **вірю**, що Р істинне*. Напр.: *Я – **спокійний, ніби все вже знаю наперед*** (О. Миколайчук-Низовець); *Як **собі, вірять йому товариші*** (О. Гончар).

У **висновках** узагальнено результати дослідження.

Конфліктний дискурс означає емоційно забарвлену форму людської взаємодії, яка здійснюється в певних просторово-часових координатах мовними та немовними засобами з приводу референта (об'єкта розбіжностей) і передбачає використання певних стратегій, тактик та прийомів, уживаних згідно з намірами й контекстом задля досягнення власних комунікативних цілей, що, не збігаючись у мовців, становлять об'єкт суперечностей.

В основі конфлікту як мовленнєвого протиборства комунікантів лежить:

- 1) розбіжності в мисленнєвих стереотипах, у прийомах міркування, невідповідність у когнітивних (ментальних) уявленнях про предмет обговорення тощо (лінгвокогнітивний аспект);
- 2) дисонанс комунікативної мети й засобів її втілення в процесі спілкування (лінгвопрагматичний аспект);
- 3) обумовлений соціальними позиціями та комунікативними ролями вибір мовцями вербальних і невербальних засобів вираження власної – протилежної діалогічному партнеру – позиції в конфлікті (соціолінгвістичний аспект);
- 4) побудовані на порушенні мовленнєвих норм типові для певної спільноти сценарії і моделі комунікативної поведінки в умовах напруженого, емоційно забарвленого суперництва за свої інтереси (лінгвокультурологічний аспект);
- 5) суперечливі позиції мовців із якогось приводу; спірні цілі та засоби їхнього досягнення за даних обставин комунікації; незбіг інтересів, бажань, потреб і цінностей суб'єктів конфлікту, що виявляються на рівні внутрішнього психологічного стану й зовнішніх дій (лінгвоконфліктологічний аспект);
- 6) комунікативна гра з маскуванням (приховуванням) власних цілей та інтересів заради їхнього втілення поряд із нехтуванням інтенціями діалогічного партнера (з погляду теорії мовних ігор).

У буденній свідомості конфлікт співвідноситься з проявами міжособистісної (рідше внутрішньої) ворожнечі на ґрунті гострих протиріч і несумісності цілей: війною, (збройним) протиборством, сутичкою, боротьбою, сваркою, суперечкою, конфронтацією, незгодою тощо.

Як соціально-психологічний стан свідомості й поведінки, конфлікт виявляється у сфері діалогічного спілкування, має свої функції й ознаки та розглядається мовознавством в аспекті порушення комунікативних норм.

У лінгвістиці прояви конфліктності пов'язуються з комунікативним дискомфортом і прагматичними аномаліями (порушеннями): комунікативним шумом, комунікативними похибками, помилками, дефектами, девіаціями, збоями, провалом, «самогубством», «саботажем» і невдачею. Вони ґрунтуються на порушенні процесу отримання й інтерпретації інформації, зумовленого недостатньою комунікативною компетенцією учасників сварки, незбігом мовного коду, чи виникають, коли зміст висловлювання діалогічного партнера розуміють навмисно неправильно чи спотворено.

Конфліктний дискурс пов'язаний із порушенням узвичаєних принципів комунікації та соціальної регуляції й контролю, а також недотриманням його учасниками мовних і позамовних умов. Серед них можна назвати неврахування фактора адресата й ситуації комунікації, нетотожність мовного коду, невербальних засобів спілкування та різного роду вподобань, недостатній для певного акту взаємодії рівень комунікативної компетентності і мовної свідомості, бажання прямо чи побічно блокувати комунікативну мету співрозмовника. Відхилення від ідеальної схеми діалогу може виникати через комунікативні бар'єри, що зумовлюються неможливістю мовців повноцінно спілкуватися чи незнанням ними правил успішної інтеракції, а також

виникають із соціально-рольових і культурних причин.

Співрозмовники – це учасники зорієнтованої на конфлікт інтеракції, що взаємодіють у ній залежно від своїх соціальних, інституційних і психологічних властивостей, а також із позицій гендеру. Позиційні, ситуативні та статусні ролі комунікантів впливають на вибір моделі діалогу з погляду ініціативи, а також стратегій впливу на партнера. Конфліктно спрямованою є комунікація, в якій існує значний розрив соціальної дистанції, влади та ступеня втручання мовця в права діалогічного партнера, коли один комунікант захоплює мовленнєву ініціативу й діє з позиції вищого за комунікативно-соціальним статусом (т. зв. вертикальні / асиметричні конфліктні ситуації). Менший ступінь ворожості мають горизонтальні (симетричні) конфліктні ситуації, учасники яких приблизно однакові за соціально-комунікативним статусом і мають рівні права щодо домінування та психічного / фізичного самозахисту.

Залежно від комунікативних цілей, які мовці прагнуть досягти в результаті розмови, дискурс отримує настанову на порозуміння / співдію, непорозуміння / протидію чи невтручання / самоусунення з конфлікту. У першому випадку співбесідники виступають конструктивними (кооперативними) типами мовної особистості, які розв'язують конфлікт шляхом співробітництва, компромісу, односторонньої поступки. У другому випадку вони – деструктивні мовні особистості, через що конфлікт залишається невирішеним або перетворюється у більш чи менш інтенсивний за ступенем конфронтації. Стратегія на невтручання характерна для мовця, який схильний до самовтечі від спілкування зі співрозмовником, втрачає мотив чи змінює комунікативну мету, а конфлікт, таким чином, загасає. Завершення конфлікту у формі врегулювання чи усунення відбувається за допомогою другорядних учасників, які втягнені в конфлікт і впливають на його перебіг, а їхні ролі та функції в комунікативному протистоянні основних учасників чітко розподілені.

Підґрунтям комунікативної поведінки – наступальної чи оборонної, активної чи пасивної – є емоційний складник конфліктного дискурсу. Негативні емоції, які переживають мовці в комунікативному протистоянні, роблять конфлікт некерованим і збільшують ризик переростання вербальної агресії у фізичну. За допомогою теорії когнітивної, або концептуальної, метафори встановлено, що в уявленні українців конфлікт і негативні емоції, що його супроводжують, уподібнюється явищам вогню (спеки), небезпечної тварини та гарячої рідини (у вмістилищі). В основі всіх метафор лежить дуальна природа конфлікту: після вивільнення негативних емоцій і катарсису деструктивне саме по собі явище конфлікту набуває ознак позитивного, адже призводить до відновлення нормальних взаємостосунків його учасників.

Структура конфліктного дискурсу містить внутрішні та зовнішні складники, взаємодія й комбінації яких зумовлюють різний ступінь конфронтації. У структурі суперечки виділяються комунікативна ситуація, що характеризує обставини в цілому, а також учасники спілкування, які використовують певні комунікативні ресурси (стратегії й тактики), вербальні й невербальні коди для втілення власних інтенцій, що різняться і становлять

об'єкт конфлікту.

Комунікативне протиборство розвивається за сценарієм, який містить доконфліктний, власне конфліктний і постконфліктний етапи, що виникають при усвідомленні мовцями непримиренних суперечностей і бажанні їх відстоювати деструктивним способом.

Ознаками конфліктно спрямованого дискурсу виступають інтерактивність; емоційність; порушення механізмів соціальної та діалогічної регуляції й координації; неправильна подача та дешифрування мовних знаків; неоднаковість в інтерпретаціях світу суб'єктами спілкування, а також незбіг у когнітивній сфері співрозмовників і суперечність щодо предмета розмови; недотримання принципів та перебігу інтеракції; невідповідність комунікативних цілей; індивідуально-психологічні особливості учасників протистояння; конкурентний характер у взаєминах і прагнення до комунікативної ініціативи тощо.

У конфлікті мовець оцінює характер, поведінку, вчинки і висловлювання співрозмовника як такі, що не відповідають його власній системі цінностей та ідеалів. Неверифіковані оцінки висловлення виражаються спеціалізованими лексико-семантичними, фразеологічними, словотвірними й граматичними засобами. Типовими маркерами ворожості виступають інвективна лексика (пейоративи, зооніми, іронічні вислови, назви-ярлики, катойконіми й етноніми, найменування хвороб і недуг, демонологічна лексика, обценізми, вульгарні й жаргонні лексеми, слова в образливому значенні); пейоративно-аугментативні іменникові чи прикметникові форманти; звертання у формі особових займенників 2-ї і 3-ї особи; модальні частки й вигуки на позначення емоцій і волевияву; дієслова наказового способу (імперативи), дієслова-перформативи; прості і складні речення різних типів; фразеологізми та фразеологізовані речення.

Поряд із експліцитними маркерами негативної оцінки й емоцій у конфліктному дискурсі існують імпліцитні засоби, що позбавлені «прозорості» семантики і мають значення, протилежне зовнішній формі вияву. Це удавана згода, висловлювання з конотацією згоди-виклику, псевдонезгода, псевдобрехня / псевдоправда, що вживаються в межах стратегій маніпулювання й ухильності, допомагаючи зберегти як своє комунікативне лице, так і обличчя співрозмовника. В їх основі лежить механізм маскування власної інтенції, навички зрежисованої комунікативної гри й т. зв. «театральні» стратегії, застосовуючи які в конфліктному дискурсі, мовець швидше досягає комунікативної мети, ніж без них.

Невербальні маркери вираження агресії представлені засобами фізіогноміки, кінесики, такесики, проксемики, а також паралінгвальними (фонаційними) засобами й надвербальними знаками. У конфлікті мовці зазнають змін на фізіологічному рівні: температурі, потовиділенні, кольорі шкіри, діяльності дихальної, серцево-судинної і травної систем.

Вибір вербальних і невербальних засобів вираження агресії зумовлюється комунікативною компетенцією мовця, особливостями сприйняття ним явищ

світу, уподобаннями, манерою кодування та декодування почутого, ситуацією спілкування, правилами мовленнєвої некооперативної поведінки, характером і тривалістю взаємин, негативними емоціями та внутрішнім станом, а також метою, яку комунікант намагається реалізувати в конфлікті.

Результати проведеного дослідження дають змогу окреслити ефективні шляхи гармонізації комунікативного процесу, згідно з якими безконфліктне спілкування та згода є вищими за потребу дошукуватися істини і сперечатися. Перспективним вбачаються подальші дослідження конфліктного дискурсу в етнокультурному й гендерному аспектах.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс : структурно-семантичний і комунікативно-прагматичний аспекти : монографія. Київ : ВД Д. Бураго, 2018. 404 с.

Рецензія: Коваль Л. М. *Мовознавство*. 2018. № 6. С. 70–73.

Колективна монографія:

2. Войцехівська Н. К. Терміни на позначення комунікативно-дискомфортного спілкування. *Україністика : минуле, сучасне, майбутнє III* : колективна монографія, присвячена 20-річчю україністики на Філософському факультеті Університету ім. Масарика в Брно. Брно, 2015. С. 125–132.

Статті у фахових виданнях України:

3. Войцехівська Н. К. Примирення як спосіб подолання конфліктної мовленнєвої взаємодії. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2013. № 2 (68). С. 55–58.

4. Войцехівська Н. К. Моделі комунікативної поведінки в конфліктному дискурсі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2013. № 18. С. 327–333.

5. Войцехівська Н. К. Типологія конфліктної особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. № 18. С. 161–167.

6. Войцехівська Н. К. Від любові до ненависті – один крок, а від порозуміння до конфлікту – одне слово. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2013. Ч. 4, № 28. С. 266–274.

7. Войцехівська Н. К. Роль соціальної регламентації та регуляції в структурі конфліктного діалогу. *Наукові праці [Чорноморського державного університету ім. П. Могили]*. 2013. Т. 216, № 204. С. 14–19.

8. Войцехівська Н. К. Функції компліменту в конфліктному дискурсі. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2013. № 35. С. 56–59.

9. Войцехівська Н. К. Сучасне молодіжне мовлення (на матеріалі

конфліктного дискурсу). *Вісник Дніпропетровського університету*. 2013. Т. 2, № 19. С. 14–21.

10. Войцехівська Н. К. Сімейний гендерний конфлікт очима лінгвіста. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя*. 2014. № 2. С. 34–39.

11. Войцехівська Н. К. Характеристика комунікантів у конфліктному діалогічному дискурсі. *Studia Linguistica*. 2014. № 8. С. 308–312.

12. Войцехівська Н. К. Зміна теми як тактика конфліктного діалогічного дискурсу. *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]*. 2014. № 48. С. 165–168.

13. Войцехівська Н. К. Конфлікт чи взаєморозуміння? *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. № 4. С. 32–35.

14. Войцехівська Н. К. Інвективи в конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014. № 29. С. 322–332.

15. Войцехівська Н. К. Засоби вираження погрози в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2014. № 30. С. 17–30.

16. Войцехівська Н. К. Сміх у конфліктному діалогічному дискурсі. *Українське мовознавство*. 2014. № 1 (44). С. 61–67.

17. Войцехівська Н. К. Провокативні питання в конфліктному діалогічному дискурсі. *Південний архів*. 2017. № 68. С. 12–17.

Статті в закордонних наукових виданнях:

18. Войцеховская Н. К. Взаимопереход реакций согласия и несогласия в диалогической речи. *Езикът и културата в съвременния свят* : материалы от международна научна конференция Университета «Проф. д-р Асен Златаров», 22–23 юни 2012 г. Велико Търново, 2012. С. 103–111.

19. Войцехівська Н. К. Развитие семантического значения лексики «конфликт». *Славистиката и българистиката днес : въпроси, идеи, посоки* : доклади от Международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност славянска филология Университета «Неофит Рилски», 16–18 октомври 2014 г. Благоевград, 2015. С. 268–275.

20. Войцеховская Н. К. Семантико-прагматические характеристики высказываний-злопожеланий. *Семантика и прагматика языковых единиц* : тезисы докл. Международной научной конференции, 11–12 мая 2015 г. Минск, 2015. С. 189–190.

21. Войцеховская Н. К. Юмор и сатира в координатах диалогического дискурса XXI века. *Юмор и сатира в координатах XXI века* : материалы I Международной научно-практической конференции, 1 апреля 2015 г. Варна, 2015. С. 19–25.

22. Войцехівська Н. К. Термін «конфлікт» серед інших понять негармонійного ускладненого спілкування. *Studia ucrainica varsoviensia*. 2016. № 4. С. 53–63.

Статті у наукових виданнях, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах:

23. Войцехівська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий знак у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. Т. 2, № 8. С. 4–7.

24. Войцехівська Н. К. Гендерні особливості агресивної комунікативної поведінки (на матеріалі українського діалогічного дискурсу). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 9. С. 7–10.

25. Войцехівська Н. К. Прокльони та злопобажання в українському конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 13. С. 4–8.

26. Войцехівська Н. К. Роль комунікативних бар'єрів у виникненні конфліктного дискурсу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. 2015. № 38. С. 103–108.

27. Войцехівська Н. К. Зовнішні характеристики мовців у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2017. № 7. С. 32–35.

28. Войцехівська Н. К. Негативні емоції як перешкода для взаєморозуміння мовців у діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка*. 2018. № 9. С. 40–43.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

29. Войцехівська Н. К. Згода як результат залагодження конфліктної ситуації. *Полілог культур : освітній і культурологічний аспекти* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 березня 2012 р. Чернігів : ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2012. С. 128–129.

30. Войцехівська Н. К. Функції мовчання в конфліктному дискурсі. *Сучасні лінгвістичні парадигми* : матеріали Міжнародної наукової конференції, 19 березня 2014 р. Горлівка, 2014. С. 68–71.

31. Войцехівська Н. К. Лексичні засоби приниження співрозмовника в конфліктному дискурсі : тези доп. Міжнародної наукової конференції Національного авіаційного університету, 27–28 лютого 2014 р. Київ, 2014. С. 15–18.

32. Войцехівська Н. К. Внутрішньоособистісний гендерний конфлікт. *Актуальні проблеми прикладної лінгвістики*. Одеса, 2014. № 1. С. 150–155.

33. Войцехівська Н. К. Ворожість як складова конфліктного дискурсу. *III Таврійські філологічні читання* : тези доп. Міжнародної науково-практичної конференції, 19–20 травня 2017 р. Херсон, 2017. С. 92–95.

34. Войцехівська Н. К. Емоціогенність конфліктного дискурсу. *IV Таврійські філологічні читання* : тези доп. Всеукраїнської науково-практичної конференції, 28–29 вересня 2018 р. Херсон, 2018. С. 43–48.

АНОТАЦІЯ

Войцехівська Н. К. Конфліктний дискурс в українській художній літературі: структурний, семантичний, комунікативний і лінгвокогнітивний аспекти. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2019.

Дисертація є комплексним дослідженням конфліктного дискурсу на засадах прагма- та соціолінгвістики, лінгвокультурології, лінгвокогнітивізму, теорії мовних ігор, лінгвоконфліктології та ін.

Класифіковано причини й передумови, що спонукають до конфронтації; обґрунтовано, які емоції, акцентуації характеру, соціально-рольові статуси й гендерні ознаки впливають на вибір мовцями стратегій і засобів досягнення комунікативної мети. Явище комунікативного конфлікту відмежовано від низки суміжних понять; проведено етимологічний аналіз слів, що позначають конфліктні ситуації; описано вербальні та невербальні засоби вираження агресії. Досліджено структурно-процесуальні ознаки й сценарії конфліктно забарвленого спілкування; встановлено способи концептуалізації негативних емоцій. Виявлено типологію мовленнєвих конфліктів; визначено фактори, що зумовлюють зародження, розвиток і вирішення конфліктної ситуації на різних етапах діалогу.

Ключові слова: конфліктний дискурс, комунікативний сценарій, когнітивний дисонанс, спеціалізовані й імпліцитні мовні засоби, волюнтатив, перформатив, комунікативна невдача, бар'єр спілкування, комунікативна «маска».

АННОТАЦИЯ

Войцеховская Н. К. Конфликтный дискурс в украинской художественной литературе: структурный, семантический, коммуникативный и лингвокогнитивный аспекты. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт языкознания им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2019.

Диссертация является комплексным исследованием конфликтного дискурса на основе прагма- и социолингвистики, лингвокультурологии, лингвокогнитивизма, теории языковой игры, лингвоконфликтологии и др.

Классифицированы причины и предпосылки, побуждающие к конфронтации; обосновано, какие эмоции, акцентуации характера, социально-ролевой статус и гендерные признаки влияют на выбор говорящими стратегий и средств достижения интенции. Явление коммуникативного конфликта отделено от ряда смежных понятий; проведен этимологический анализ слов,

обозначающих конфликтные ситуации; описаны вербальные и невербальные средства выражения агрессии. Проанализированы структурно-процессуальные признаки и сценарии конфликтно окрашенного общения; установлены способы концептуализации негативных эмоций. Выявлена типология речевых конфликтов; определены факторы, обуславливающие зарождение, развитие и разрешение конфликтной ситуации на разных этапах диалога.

Ключевые слова: конфликтный дискурс, коммуникативный сценарий, когнитивный диссонанс, специализированные и имплицитные языковые средства, волюнтатив, перформатив, коммуникативная неудача, барьер общения, коммуникативная «маска».

SUMMARY

Voitsekhivska N. K. Conflict Discourse in the Ukrainian Fiction: Structural, Semantic, Communicative and Linguo-Cognitive Aspects. – The Manuscript.

Thesis for the Degree of Doctor of Philology, specialty 10.02.01 – the Ukrainian Language. – O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences. – Kyiv, 2019.

The thesis is a comprehensive study of conflict discourse on the principles of pragma-, cognitive and sociolinguistics, linguistic culturology, the theory of «language game», linguo-conflictology and other socio-humanitarian disciplines.

For the first time in Ukrainian studies, the dialogue with the intention to conflict has been described with reliance on the anthropocentric theory, i. e. reasons that encourage a speaker to escalate strained relations are classified; emotions, socio-role status and gender characteristics that influence the choice of strategies and their verbal and non-verbal means are justified. The phenomenon of communicative conflict is distinguished from related concepts of intense communication and types of interactive violations in the process of information receiving and interpreting. Among the latter there is communicative noise / interference, communicative discomfort, communicative deviation, communicative error, communicative failure, communicative suicide, semantic and pragmatic anomaly, etc.

The study describes structural and procedural features of conflict interaction. From the structural point of view, in the conflict discourse, there is, firstly, a communicative situation that characterizes the circumstances, and secondly, the speakers who use certain communicative resources (strategies and tactics), verbal and non-verbal means to achieve their own intentions that constitute the object of the given conflict. Conflict interaction as a process involves the steps from the emergence of contradictions to its solution that is a pre-conflict latent stage, an open verbal opposition and a post-conflict stage.

The typology of conflicts is represented by an explicit conflict, a code conflict, a contact conflict, a context conflict, a conflict in the form of disobedience, as well as various types of dispute. Conflicts are also classified according to the sphere, nature

and form of manifestation, the relationship and socio-communicative roles of the participants, the planning of their actions, consequences, solution methods, etc.

The conflict arises both for objective and subjective reasons, when the interlocutors misunderstand the communicative situation and choose a destructive way of resolving controversial issues. Verbal confrontation is also provoked by differences in the speakers' goals and needs, as well as communicative barriers. The latter include interlingua, stylistic, semantic barriers, and various language errors.

It has been established that conflict has situational or permanent preconditions. Types of linguistic personality are described depending on intention and strategy in the conflict discourse; features of the nervous system, temperament, character, psychological stability; degree of aggressive manifestation; direct or indirect involvement in communicative confrontation; role, gender and psychological traits, including emotional states. Using the theory of cognitive metaphor, it has been identified that in the conception of Ukrainians conflict and the negative emotions of Triad of Hostility are likened to the phenomena of fire (heat), dangerous animals and hot liquid (in a container).

The variants of the communicative situation «conflict» are analyzed. It refers to the scenario of a resolved conflict, the scenario of unresolved disputes, as well as intermediate models for resolving a conflict in particular.

The means that are used within the conflict discourse are described at verbal and non-verbal levels.

The verbal markers of aggression are lexical-semantic, phraseological, word-formation, and grammatical means. Here belong invective vocabulary (pejorative, zoonyms, ironic sayings, labeling names, vulgar and slang lexemes, words in an offensive meaning); pejorative-augmentative nouns or adjective formants; address in the form of personal pronouns of the 2nd and 3rd person; modal particles and interjections; imperatives, performatives, voluntatives; simple and complex sentences of different types; idioms and syntactically non-segmented units.

Non-specialized language means are considered to be markers of the negative evaluation in a particular situation or context. Such sentences in the form of false consent are based on the mechanism of masking intentions and used within the strategies of manipulation and evasion.

The non-verbal markers are represented by means of physiognomy, kinesics, tacesics, proxemics, as well as paralinguistic (phonetic) means and over-verbal signs. In conflict, there are changes at the physiological level: temperature, perspiration, skin color, activity of the respiratory, cardiovascular and digestive systems.

Key words: conflict discourse, communicative scenario, cognitive dissonance, specialized and implicit language means, voluntative, performative, communicative failure, barrier of communication, communicative «mask».

Гарнітура Times New Roman. Кегль 14. Формат 60x84/16.
Папір офсетний фінський lumiset 80 гр/м².
Друк здійснено на лазерному апараті Konica-Minolta.
Умов. друк. арк. 1,9. Наклад 100 прим. Зам. №723

Виготовлено у ТОВ «ВІННИЦЬКА МІСЬКА ДРУКАРНЯ»
м. Вінниця, вул. Р.Скалецького, 15.
Тел.: 53-50-23, факс 53-22-93, e-mail: vmdruk@gmail.com, www.vmdruk.com
Свідоцтво про державну реєстрацію суб'єкта видавничої діяльності
серія ВЦ № 24 від 20.08.2003 р.